

Herruudeton sananvapaus

Timo Kuronen

7.2.1998

1 Herruudettomuus

Suomen lainsäädäntö on aatehistoriallisesti roomalais-saksalaista sukujuurta. Hegelin oikeusfilosofia J. V. Snellmanin tavalla luettuna on määrittänyt tavan valtion, kansalaisyhteiskunnan ja kansalaisten välisten suhteiden ymmärtämiselle. Perinteisesti valtion asema on ollut hyvin vahva ja sen vahvuuteen luotetaan edelleenkin. Valtion asema on kuitenkin suuresti muuttunut ja kansalaisyhteiskunta joutuu uudelleen määrittelemään paikkansa valtion ja markkinoiden välissä. Hegeliläinen traditio on alkanut muuttua varsinkin länsimaisen liberalismiin traditioiden suuntaan. Tuija Pulkkinen tiivistää näiden traditioiden eron seuraavasti:

Demokratian kriteeriksi muodostuu liberaalissa traditiossa se, kuinka hyvin yksilöiden vapaus on suojattu poliittisen koneiston toiminnalta, kun taas hegeliläisessä traditiossa demokratian kriteeri on, kuinka moni yksilö on mukana yhteiskunnan tietoisessa itsensä ohjaamisessa. (Pulkkinen 1996, 200)

Sitaatissa esitetty erottelu liittyy olennaisesti tapaan, jolla negatiivinen vapaus ja aktiivinen kansalaisuus määritellään ja erotetaan toisistaan. Nämä käsitteet ovat hyvin vilkkaan keskustelun kohteina varsinkin Yhdysvalloissa, jossa huoli demokratian tilasta näkyy monien filosofien (Alasdair MacIntyre), politiikan tutkijoiden (Bruce Ackerman, Michael Sandel) ja sosiologien (Amitai Etzioni) viimeaikaisissa töissä. Mainitut käsitteet eivät ole toistensa vastakohtia eivätkä siis sijaitse samalla käsitteellisellä akselilla. Ne edustavat pikemminkin ristikkäisiä näkökulmia samaan ongelma-alueeseen.

Negatiivinen vapaus tarkoittaa ihmisen mahdollisuutta tehdä jotain ilman, että jokin toinen ihminen tai taho suoranaisesti estää kyseisen tekemisen tai tarkoituksellisesti haittaa sitä. Negatiivisen vapauden käsite on periaatteessa hyvin selkeä ja se on itsestäänselvyytensä mukana kaikessa läntisessä ajattelussa. Isaiah Berlin on teoksessaan *Four Essays on Liberty* määritellyt täsmällisimmin käsitteet negatiivinen ja positiivinen vapaus (Berlin 1969). *Positiivinen vapaus* tarkoittaa ihmisen mahdollisuutta tehdä jotain ilman, että ihmisen omat ristiriidat tai muut henkiset tai psykiset ominaisuudet estävät kyseisen tekemisen.

Aktiivinen kansalaisuus on keskeinen käsite kommunitaristisessa ajattelussa. Käsite liittyy pitkään republikanismin traditioon, joka yltyä Aristoteleen, Ciceron, Machiavellin ja Yhdysvaltain perustuslain muotoilijoiden kautta nykypäivään. Tämän tradition on historiallisen tutkimuksen muodossa elvyttänyt varsinkin J. G. A. Pocock kirjansa *The Machiavelian Moment* myötä (Pocock 1975). Pocockin kirjan merkityksestä ja vaikuttavuudesta ovat useimmat republikanismista kiinnostuneet tutkijat harvinaisen yksimielisiä. Republikanismin 'oikea' olemus nykyajan liberaalissa demokratiassa ja siihen liittyvä aktiivisen kansalaisuuden käsite jakaa kuitenkin tutkijat useaan leiriin (Pettit 1997). Osa jaotteluista on aatteellisia, osittain jaottelut noudattavat tieteenalojen rajoja.

Kysymys aktiivisuuden asemasta yhteiskunnallisessa toiminnassa kytkeytyy pitkälti siihen, onko negatiivinen vapaus muodostunut keskeiseksi osaksi nykyaikaisen ihmisen oikeutta pidättäytyä yhteiskunnallisesta toiminnasta, vai pitäisikö positiivisen vapauden rajat pystyä jopa ylittämään yhteiskunnallisten käytäntöjen muodossa. Jälkimmäinen vaihtoehto edellyttäisi sitä, aktiivinen osallistuminen alettaisiin nähdä vähintäänkin kansalaishyveenä ja joiltakin osin jopa velvollisuutena (kansalaisena olemisen ehdoista ks. erityisesti Arendtin teos *Vita Activa – Ihmisenä olemisen ehdot* vuodelta 1958, jonka ajatusten sanotaan edelleenkin keskeisellä tavalla vaikuttavan kommunitarismin nousun taustalla).

Tietoa koskevan lainsäädännön osalta liberalismiin yleinen henki toteutuu korostuneena yksilön suojana, viranomaisten asiakirjoihin rajoittavana tiedon julkisuutena ja vahvana henkisen omaisuuden suojana.

Vallitsevan ajattelutavan mukaan yksilöllä on oikeus vetäytyä yksityisyyteensä – siinä hänellä on täysi mielipiteen- ja omantunnonvapaus. Yksilön toimiminen julkisuudessa on sen sijaan ongelmallisempaa. Lait eivät anna kansalaiselle tukea ja suojaa, jos hän pyrkii julkisen toiminnan avulla edistämään asiaansa. Esimerkiksi sananvapautta koskeva laki ei millään tavoin rohkaise sananvapauden harjoittamiseen. Sananvapaus

on oikeus, ei hyve. Laki antaa suojaa sananvapauden suoranaista estämistä vastaan mutta ei sitä vastaan, että sananvapaus tulee tosiasiallisesti estetyksi tiedotusvälineiden yksityisen omistaminen myötä.

Oikeus tietoon kohdistuu yksinomaan julkisten viranomaisten asiakirjoihin ja toimintaan. Liberalismi suhtautuu perinteittensä mukaisesti epäluuloisesti valtiovaltaan ja sen vuoksi hallinnon on oltava mahdollisimman läpinäkyvää. Oikeus tietoon ymmärretään hallitusmuodossa ja asiakirjajulkisuutta sääntelevässä laissa liian kapeasti. Oikeus kohdistuu vain viranomaisten hallussa olevaan julkiseen informaatioon mutta ei markkinoiden informaatioon. Valtion supistuessa ja markkinoiden laajetessa oikeuden kohteena on yhä pienempi osa kansalaisille ja kuluttajille merkityksellisestä informaatiosta. Hallinnon läpinäkyvyyden rinnalle olisi nostettava yhtä lailla keskeiseen asemaan markkinoiden läpinäkyvyys.

Omaisuuksien suoja ilmenee tekijänoikeutta koskevan lain taloudellisten oikeuksien korostumisena ja suojan teknisenä yksityiskohtaistumisena. Tekijänoikeudessa moraalinen suoja on jäänyt toissijaiseksi taloudelliseen verrattuna. Tekijänoikeus ei nykyisellään ota huomioon tiedon yhteisöllistä luonnetta – siis sitä, että merkityksellinen tieto on merkityksellistä vain jaettuna. Lain pitäisi omistamisen sijaan tukea tiedon jakamista. Lain pitäisi turvata vahva moraalinen tekijänoikeus siihen liittyvine sosiaalisine, symbolisine ja taloudellisine palkitsemisen muotoineen. Laajalle levinnyt ja paljon käytetty uusi tieto muodostaisi perustelut palkitsemiselle. Tämä rohkaisisi sekä uuden tiedon tuottamiseen että sen levittämiseen.

Omaisuuksien ja omistamisen suoja heijastuu myös julkisin varoin kerättyjen tietojen hyödyntämiseen. Voimassa oleva valtion maksuperustelaki on tarkoitettu edistämään kaupankäyntiä julkisin varoin kerätyillä tiedoilla. Lain taustalla oleva ajattelutapa on ristiriitainen. Kansalaisten ja yritysten on lain velvoittamana luovutettava suuret määrät tietoa korvauksetta julkishallinnon käyttöön. Julkisten laitosten on parannettava itseknantavuuttaan kehittämällä tiedoista markkinoitavia hyödykkeitä. Tällä tavoin budjettivaroin toimivat laitokset kilpailevat lainsäädäntöön kirjatun tietomonopolinsa turvin yksityisten yritysten kanssa informaatiomarkkinoilla. Laissa omaksuttu ajattelutapa on ristiriidassa sekä EU:n pyrkimysten kanssa että kansalaisten oikeutettujen tiedontarpeiden kanssa.

Republikanismin perinteistä ponnistava aktiivisen kansalaisuuden ajatus on jokseenkin vieras Suomen lainsäädännölle ja Suomessa käytävälle yhteiskunnalliselle keskustelulle. Sille ei ehkä aikaisemmin ole ollut välttämätöntä käyttökään, sillä demokratiamme on nuori ja demokratian puolustamisen traditiot ovat kehittyttömiä. Valtion voimakas läsnäolo

kaikessa yhteiskunnallisessa toiminnassa peitti aluksi aktiivisen kansalaisuuden mahdollisuudet. Myöhemmin valtion sekaantuminen muuttui hyvinvointivaltion myötä vähitellen holhoukseksi, joka pahimmillaan jyrkentyi pakkoauttamiseksi. Kuluvan vuosikymmenen kehitys on kuitenkin murtanut hyvinvointivaltion perustan ja kun demokratian ja hyvinvoinnin perusteiden puoltajia nyt todella tarvittaisiin, sellaisia ei löydykään mistään. Ian Culpitt on osuvasti todennut, että hyvinvointivaltion kannalta sen byrokraatisoituneet puolustajat ovat yhtä haitallisia kuin suoranaiset vastustajat (Culpitt 1992).

2 Vähälevikkinen ja harmaa kirjallisuus

Yhteiskunnan monimutkaistuessa, teknisen kehityksen nopeutuessa ja tiedonvälityksen kaupallistuessa kirjastojen merkitys monipuolisen tiedon instituutiona kasvaa. Kansalaisten mahdollisuudet saada luotettavia tietoja sekä tämän päivän asioista että entisaikojen tapahtumista olisivat hyvin rajalliset ilman kirjastoja. Radio ja TV levittävät pinnallista informaatiota, jonka käyttökelpoisuus on vähäinen ja pysyvämpi arvo olematon. Televisiosta on vähitellen muodostumassa koko perheen sivityksellisen rappeutumisen ja yhteiskunnallisen typerymisen multimediaskeskus.

Kaupallisen lehdistön pääasiallisena tehtävänä on esitellä ”TV:stä tutujen” poliitikkojen, viihteen kuuluisuuksien ja urheilusankareiden saavutuksia ja toilailuja tasa-aineksisena mössönä. Suurimmat päivälehdet ovat elimellinen osa talouselämän, politiikan ja julkisuuden yhteenkietoutunutta koneistoa. Lehdistön pitäisi kantaa vastuuta lukijoiden tiedonsaannista mutta sitä se ei tee. Suurimpien lehtien omistajilla on suuret intressit talouselämän aivan tietynkaltaisessa toiminnassa. Sen vuoksi toimittajien on pakko vaieta (Taivalsaari 1997, 183–219). Merkittävän osan tästä vaikenemisen ja vaientamisen kulttuurista hoitaa luparahoitteinen televisio (Hiilamo & Kuutti 1997).

Myös suuret kirjankustantajat ovat osa taloudellisen vallan ristiinostettua koneistoa. Suurten kustantajien kannattavuusraja tietokirjallisuudelle on äskettäin kuulemani arvion mukaan 1 200 myytyä teoskappaleta. Suurin osa filosofisesta, yhteiskuntatieteellisestä tai muusta tietokirjallisuudesta ei koskaan saavuta tuollaisia myyntilukuja. Vain koulujen oppikirjat, populaari puolitiede, mystiikka, vaihtoehtoiset hoitomuodot ja uusien uskonnollisten liikkeiden kirjallisuus on kaupallisesti kannattavaa.

Demokratian puolustamisen ja kehittämisen kannalta välttämätön yhteiskuntakriittinen kirjallisuus on siten kokonaan pienkustantajien toiminnan varassa. Lehdistön puolella aivan vastaavasti pienet, vähälevikkiset lehdet tekevät pitkällä aikavälillä kaikkein tärkeintä ja vastuullisinta työtä. Tässä tarkoitettuja kirjoja ja lehtiä myydään hyvin vähän ja se on puolestaan syynä niiden vaatimattomaan esilläoloon viestintävälineissä. Suurin osa kirjakaupoista ja lehtien myyntipisteistä karttaa vähälevikkistä aineistoa. Suuren yleisön kannalta kirjastot ovat ainoa mahdollisuus tutustua tähän aineistoon.

Mitä pidemmälle edellä mainitut monimutkaistuminen, teknistyminen ja kaupallistuminen etenevät, sitä suuremmaksi käy epäsuhta tiedontarjonnan ja tiedontarpeen välillä. Kyseessä on eräänlainen rauhanomaisen ja väkivallattoman totalitarismin muoto, jossa kansalaisten mahdollisuudet saada tietoja omaan elämäänsä vaikuttavista päätöksistä jatkuvasti heikkenevät ja päätöksenteko siirtyy yhä kauemmas demokraattisten vaikutusmahdollisuuksien tavoittamattomiin. Monet Suomea koskevat päätökset tehdään jo nykyisin EU:n nopeasti lisääntyvissä elimissä. Suurinta osaa tärkeistä asiakirjoista ei joko lainkaan käännetä suomenkielelle tai käännetään tavalla, jota asiantuntijatkaan eivät ymmärrä. Käännöksistä näkee, ettei niitä ole tarkoitettukaan luettavaksi, ne ovat pelkkiä hallinnan kulisseja. Tämähän ei tietenkään ole suomalaisille uutta. Ruotsin ja venäjän tilalle on tällä kertaa tullut EU:n erikoislaatuinen esoteria.¹

Oikeus tietoon ja sen tasapuolinen turvaaminen ovat kuitenkin vain osa kansalaisten ja yhteiskunnan keskinäissuhteita. Oikeus tietoon turvaa hallinnon läpinäkyvyyden ja luo tiedollisia edellytyksiä valtaa rajoittaville kansalaistoiminnoille. Toisena puolena näitä keskinäissuhteita on sanomisen ja vaikuttamisen mahdollisuus. Kansalaisilla tulee olla muutenkin kuin periaatteellisesti turvattu oikeus mielipiteittensä ilmaisemiseen. Kansalaisten on voitava sanoa ja vastaansanoa sanottavansa tavalla, että on hyviä perusteita uskoa tulleen kuulluksi. Aktiivinen kansalaisuus on hyveenä hyvin käytännöllinen. Se kytkeytyy tiiviisti yhteiskunnan toimintoihin osallistumiseen ja niistä käytäviin kansalaiskeskusteluihin. Alasdair MacIntyre määrittelee kirjassaan *After Virtue* hyveen seuraavasti (vapaa käännös):

Hyve on ihmisen hankittu ominaisuus, jonka omaaminen ja harjoittaminen on omiaan edistämään käytäntöjen sisäisten hyvien saa-

¹EU:n viralliset asiakirjat muodostavat hermeettisen, sulkeutuvan maailman (engl. *closure*). Dokumentit viittaavat vain itseensä ja toisiinsa.

vuttamista, ja jonka puute tehokkaasti estää meitä saavuttamasta mitään niistä hyvistä. (MacIntyre 1985, 191).

MacIntyre ymmärtää käytännöt tässä hyvin laajasti. Niitä ovat shakin pelaaminen, viulunsoitto ja muotokuvamaalaus mutta myös laajemmat asiat kuten perhe-elämä, tieteen ja taiteen instituutiot, yhteisölliset toiminnot ja varsinaiset yhteiskunnalliset instituutiot. Demokratiaa voidaan luontevasti tarkastella käytäntönä MacIntyren tarkoittamassa mielessä. Demokratia yhteiskunnallisen päätöksenteon muotona on monimutkaisissa yhteiskunnissa pakostakin edustuksellista. Julkinen keskustelu, jossa epäkohtia ja niiden ratkaisuvaihtoehtoja tuodaan esille on puolestaan edustuksellisen demokratian elintärkeä edellytys. Voidaan perustellusti sanoa, että julkinen, poliittinen keskustelu muodostaa demokratian ytimen. Mitä enemmän ongelmia on ja mitä vaikeampaa on niiden ratkaiseminen, sitä useamman tulisi ottaa keskusteluun osaa.

Kansalaiskeskustelujen järjestämisessä on tiedon aikakauden yleisen kirjastoliikkeen (public library movement) emansipatorisen nousun mahdollisuus. Ajatus on varmasti kiireisten ja ylikuormitettujen kirjastonhoitajien näkökulmasta katsottuna outo ja nykyaikaan soveltumaton. Yleisten kirjastojen historian valossa se ei kuitenkaan sitä ole. Yleisen yhteiskunnallisen kehityksen ongelmallisuus, välillä suoranaisten kaoottisuus, tietoyhteiskunnan kehitys ja kirjastojen oman toiminnan kehitys kohtaa- vat aikana ja tavalla, joka antaa mahdollisuudet kokonaan uudenslaisiin kysymyksenasetteluihin.

Tarkasteluun voidaan ottaa mukaan myös paikkaan ja paikan metafooraan liittyvät asiat. Johanna Hankonen on laajassa väitöskirjassaan tarkastellut suomalaisten lähiöiden syntyä teollisen rakentamisen tehokkuuden ilmentymänä (Hankonen 1994). Suomalainen yhteiskunta ei teollistumisen aikana eikä sen jälkeenkään koskaan kaupungistunut urbanisoitumisen merkityksessä. Suomi lähiöistyi tavalla, joka mursi perinteiset yhteisöt ja teki lähiöistä uusien yhteisöjen syntymisen kannalta sekä yhteiskunnallisesti että sosiaalisesti elinkelvottomia.

Suomessa ei liene yhtään lähiötä, johon olisi suunniteltu ja toteutettu yhteisöllisen toiminnan edellyttämiä infrastruktuurin osia. Ainoan poikkeuksen tekevät urheilukentät ja kirkot. Kummankaan yhteisöt eivät pysty kasvamaan sisäisten rajoitteittensa takia relevanteiksi yhteiskunnalliseksi toimijoiksi. Useimmissa lähiöissä on kuitenkin kirjasto, jossa säännöllisesti käyvät juuri ne ihmiset, jotka etsivät uutta tietoa mm. vähälevikkisestä kirjallisuudesta ja mielipidelehdistä. Näille ihmisille pitäisi antaa tutustumisen, yhteisten keskustelujen ja aktiivisen kansalaistoiminnan

mahdollisuus. Se vaatii uusia tiloja kirjaston yhteyteen, lisää henkilökuntaa ja runsaasti luovia ideoita. Aika on kuitenkin kypsä ennakkoluulottomille kokeiluille ja suomalaisen demokratian tila sellainen, että todella poikkeuksellisia toimia saatetaan tarvita.

Lähdeluettelo

- Arendt, Hannah (2002 [1958]). *Vita Activa. Ihmisenä olemisen ehdot*. Suomentanut työryhmä Riitta Oittisen johdolla. Jyväskylä: Vastapaino.
- Berlin, Isaiah (1969). *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Culpitt, Ian (1992). *Welfare and Citizenship. Beyond the Crisis of the Welfare State?* London: Sage Publications.
- Hankonen, Johanna (1994). *Lähiöt ja tehokkuuden yhteiskunta. Suunnittelujärjestelmän läpimurto suomalaisten asuntoalueiden rakentamisessa 1960-luvulla*. Tampere: Otatieto Oy & Gaudeamus Kirja.
- Hiilamo, Heikki & Kuutti, Heikki (1997). *Kymmenen erää tutkivasta journalismista*. Jyväskylä: Atena Kustannus.
- MacIntyre, Alasdair (1985). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. London: Duckworth, second edition.
- Pettit, Philip (1997). *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Oxford: Clarendon Press.
- Pocock, J. G. A. (1975). *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Pulkkinen, Tuija (1996). Snellmanin perintö suomalaisessa sananvapauksessa. Teoksessa Nordenstreng, Kaarle, toim., *Sananvapaus*, s. 194–209. Porvoo: WSOY.
- Taivalsaari, Eero (1997). *Alaston totuus markkinavoimista*. Helsinki: Tammi.